

КУЛЬТУРОЛОГІЯ І ФІЛОСОФІЯ

Олена ЧЕМОДАНОВА

ПОЗИТИВНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНЦІВ У РОМАНІ ГЕНРИКА СЕНКЕВИЧА «ВОГНЕМ І МЕЧЕМ»

Роман «Вогнем і мечем» прийнято вважати антиукраїнським твором. Не викликає сумнівів, що українські козаки в романі не є позитивними персонажами. Однак питання полягає в іншому. Крім козаків українців представляє у романі *ще хтось*, на кого раніше не звертали уваги. А саме — українська шляхта, духовенство, лояльне королю республіканське козацтво... Ці інші українці зображені цілком позитивно. І без них образ українського суспільства не може бути повним. Які вони та чому залишалися в тіні уваги українських читачів — на ці запитання я намагатимуся відповісти у цій статті.

Сприйняття роману «Вогнем і мечем» в українському суспільстві

Українське сприйняття роману було продиктоване поглядами на війну під проводом Богдана Хмельницького, які панували в українській історіографії у 1880-х рр. На цей момент, однак, ставлення до Хмельниччини пережило цікаву еволюцію.

У козацьких літописах кінця XVIII ст. війна під проводом Богдана Хмельницького оспівувалася. Вона поставала у трохи модифікованому сарматському зображенні, а саме як війна між двома братами — народом козацьким і народом шляхетським¹.

¹ *Jakowenko N. Rekonkwista Ukrainy — Gogol przeciw Sienkiwiczowi // Po co Sienkiwicz? Sienkiwicz a tożsamość narodowa: z kim i przeciw komu? Warszawa,*

На початку XIX ст. козацьке минуле асоціювалося з Гетьманщиною, з часами розквіту української культури, певною, хоч і обмеженою державністю. Історики та письменники першої половини століття, як наприклад, Дмитро Бантиш-Каменський, Микола Маркович, походили з родин колишньої козацької старшини, тобто привілейованої верстви населення, яка мала в Гетманщині широкі права й була національною елітою. Тому вони особливо цікавилися часами Хмельниччини й козацьким минулим загалом².

У середині XIX ст. на українських теренах разом із поширенням позитивізму в історичній науці поширюються також ідеї народництва. На перший план зацікавлень інтелігенції потрапляють прості люди — селяни та їхня доля. Одночасно починається процес творення модерної української нації, за основу якої знову береться селянство. Відтепер національно свідомо інтелігенція наслідує мову, одяг і навіть їжу українських селян. Ось тут відбувається перше змішування двох міфів — козацького й українського народницького. Українофіли використовують одразу два варіанти одягу — селянський для буднів і козацький для свят — і вони обидва стають ознаками належності до української національності. Селянський одяг символізує сьогодення, яке, однак, є вбогим, натомість козацький одяг акцентує славне та грізне минуле українців³. Одночасно відбувається переворот в історіографії — колишній народ козацький в сарматському розумінні тепер стає народом українським, козаки стають предками сьогоднішніх селян. А народ шляхетський — народом польським. Тим більше, що шляхта на Правобережній підросійській Україні у XIX ст. і справді була сполонізованою, отже прирівняння соціальної верстви — шляхти — до національної категорії — поляків — видавалося виправданим⁴.

Kejdany, Łuck, Zbaraż, Beresteczko / koncepcja i red. nauk. Tadeusz Bujnicki i Jerzy Axer. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007. — S. 320.

² Лисяк-Рудницький І. Дослідження з козацької історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. — Том 1. — К.: Основи, 1994. — С. 57.

³ Екельчик С. О. Тіло і національний міт: до картини українського національного відродження XIX століття // Екельчик С. О. Українофіли: Світ українських патріотів другої половини XIX ст. — К.: Вид-во «КІС», 2010 р. — С. 25.

⁴ Jakowenko N. Rekonkwista Ukrainy — Gogol przeciw Sienkiewiczowi // Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodowa: z kim i przeciw komu? Warszawa,

Натомість Генрик Сенкевич використовує у своєму романі класичну сарматську візію, яку зустрічаємо у шляхетських щоденниках середини XVII ст., й, у трохи зміненому варіанті, в літописах наприкінці XVIII ст. Згідно з нею, шляхта та звичайні посполиті люди, до яких належали й козаки, мали різне походження, були немовби різними народами. Народ шляхетський був носієм високих моральних ідеалів і всіляких чеснот. Народу посполитого, тобто селян і козаків, не було наділено благородством характерів. Тому шляхта, щоб спрямувати цю непогамовну енергію посполитих у корисне русло, мусила ними керувати. Маємо тут справу з протиставленням соціальним, але жодною мірою не національним. Використання сарматського світогляду не означає того, що сам автор зневажливо ставився до селян. Це просто художній засіб.

На межі XIX–XX ст. завдяки українській історичній схемі Михайла Грушевського роль Богдана Хмельницького та козацького минулого освячується ще більше, оскільки в цій схемі держава Хмельницького стає спадкоємицею Галицько-Волинського князівства, тобто неодмінною, важливою віхою української історії. Через неї виводитиметься тяглість українського народу. Отже, виходило, всі, хто воював на протилежному, шляхетському боці, проти Хмельницького, до українського народу належати перестали.

Тогочасне українське суспільство — в переважній своїй більшості — романом, а головне його успіхом серед поляків, було неприємно вражене. Найповніше такий погляд висловив Володимир Антонович у статті «Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г. Сенькевича «Огнем и мечем»)», яка була вперше опублікована 1885 р. у «Київській старовині». Незабаром вона була перекладена й надрукована у львівських «Ділі» та «Слові», що свідчить про підтримку поглядів Антоновича різними колами українського суспільства.

Володимир Антонович побачив в романі одразу дві величезні образи. Перша — це зневажання Сенкевичем українського народу через створення чорного образу українських козаків. Друга — та сама зневага щодо українського селянства, яке представлено в романі у вигляді

безликої, але хижої, звірячої черні. У цьому світі подані не тільки безпосередньо землероби, а й різні групи населення, як-от чабани, чумаки, хуторяни тощо. Останнє для історика-народника, який головну рушійну силу будь-якого прогресу й добра загалом убачав у простому народі, селянстві, було просто блюзнірством⁵. Використання Сенкевичем сарматизму для художньої образності Володимир Антонович сприйняв як прояв польського шовінізму та шляхетського гордування простими людьми, до того ж української національності.

Він також побачив у романі ідею цивілізаційної місії польської шляхти на українських землях, на прикладі хоча б Єремії Вишневецького, яка нібито забезпечувала поступ на руських землях, що викликало в нього особливе обурення⁶. Натомість, як ми можемо зараз розуміти, Сенкевичу йшлося не про польську шляхту, а про шляхту взагалі, а той же Вишневецький належав до шляхти руської.

Далі Антонович критикував подачу козаків як особливо хижих і жорстоких, переконливо доводячи, що шляхетські війська, Єремії Вишневецького зокрема, припускалися не менших жорстокостей. І взагалі, Сенкевич робить князя Вишневецького героєм і ледь не святим, а він, на думку Володимира Антоновича, на це не заслуговує⁷. Тут варто принагідно зазначити, що в польській літературі, ні до, ні після Сенкевича Єремія Вишневецький не оспівувався, і творів, де б він був головним героєм, не було⁸. Загалом Володимир Антонович сприйняв роман «Вогнем і мечем» як антиукраїнський, а його аргументи для багатьох українців і сьогодні звучать вагомо. Якщо друга зауважена ним образа, щодо очорнення селянства, поступово втратила свою актуальність і забулася, то перша — створення негативного образу укра-

⁵ Антонович В. Б. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечем») // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К.: Либідь, 1995. — С. 115–116.

⁶ Там само. — С. 109–110.

⁷ Там само. — С. 111–112.

⁸ Axer J. Kisiel, Chmielnicki, Wiśniowiecki — czy byli dobrymi Ukraińcami? // Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodowa: z kim i przeciw komu? Warszawa, Kejdany, Łuck, Zbaraż, Beresteczko / koncepcja i red. nauk. Tadeusz Bujnicki i Jerzy Axer — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007. — S. 343.

їнського козацтва, а зокрема учасників війни під проводом Богдана Хмельницького, й до сьогодні збудує українське суспільство.

1999 року Єжи Гофман зняв фільм «Вогнем і мечем». Він викликав спалах дискусії. З українського боку виступили Юрій Шевчук, Франк Сисин і Юрій Андрухович. Усі зазначили, що фільм є більш «політично коректним», ніж роман. Цей фільм став також презентацією української культури західному глядачеві⁹. Проте, на думку авторів, він оголив проблеми й антиукраїнську тональність самого роману. Бо фільм все одно представляє українців у негативному світі.

Як на мене, то, за влучним спостереженням Франка Сисина, тут стався конфлікт двох національних міфологій — польської та української¹⁰. Сенкевич жодною мірою не збирався ображати українців, просто як польський патріот він бачив війну під проводом Богдана Хмельницького соціальним бунтом і громадянською війною. Це цілком відповідало польському міфу. Навіть більше, й серед сьогоднішніх українських істориків немає однакового ставлення до тих подій. І досі залишаються відкритими оціночні питання, наприклад, чим були ці події: національно-визвольною війною чи революцією? Так само: який чинник був головним рушієм — соціальний, національний чи релігійний? Зрештою, чи мали вони позитивний чи негативний наслідок? Тобто, що є більш визначним: утворення автономної української політичної одиниці — Гетьманщини чи потрапляння до абсолютистської російської держави тощо.

Тому сам по собі погляд Сенкевича не повинен підлягати гострому та емоційному засудженню, оскільки це лише один із поглядів на подію, який знаходить прихильників і в Україні. Ми не повинні забувати мету автора — він не збирався створювати антиукраїнську пропаганду, він хотів підбадьорити польське суспільство. Натомість український національний міф із центральним місцем Богдана Хмельницького в ньому спричинився до того, що Генрик Сенкевич перетворився ніби на ворога українства. Отже, один міф зіштовхнувся з іншим. Якщо ж не дивитися на роман крізь призму українського національного міфу, і поглянути

⁹ Шевчук Ю. «Ogniem i mieczem» як чинник української культури // Критика. — 1999, № 9 (23). — С. 28.

¹⁰ Сисин Ф. Вправи з політичної коректності // Критика. — 1999, № 9 (23). — С. 28.

на всіх етнічних українців роману, то виявляється, що серед них багато позитивних героїв, зокрема з-посеред української шляхти і лояльного королю реєстрового козацтва. А отже, образ українців у романі є далеко не чорним і однозначним, а досить амбівалентним.

Україна та Русь

Про образ України у романі Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем» написано чимало. Якщо узагальнити сказане дослідниками, то міф України у Сенкевича є продовженням і якби логічним завершенням міфу України у польському романтизмі¹¹.

Це міф про степову територію, оповиту небезпекою та таємницями. Там закінчується християнський світ та починається світ дикий, напівлюдський¹². З одного боку, він є дуже принадним, тому що там панує необмежена воля. З іншого, він є страшним, тому що вночі там устають душі воїнів, загиблих під час боїв, а отже без сповіді та причастя. Вони не можуть потрапити до Царства Небесного, а тому збираються цілими громадами, тиняються й нападають на випадкових подорожніх. Тому люди, які живуть у цих степах, вирізняються особливою мужністю, безстрашністю та силою характеру (Т. I. — С. 5–6). І це лише кілька рис чарівної та небезпечної України з романтичного міфу.

Уперше такий образ України з'явився в поетів т. зв. «української школи»: Антонія Мальчевського, Богдана Залеського, Северина Гоцинського та Міхала Грабовського. Потім він розвинувся в Юліуша Словацького, зокрема в «Беньовському», «Сні срібним Соломії». У першому творі Україна настільки прекрасна, дивовижна, що там до людини з неба промовляє сам Бог. («Boże! kto Ciebie nie czuł w Ukrainy błękitnych polach...»¹³). Також цей образ поставав і в повістях та опо-

¹¹ Грабович Г. Грані міфічного і образ України в польському і українському романтизмі // Грабович Г. До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка. — К.: Основи, 1997. — С. 189.

¹² Mencwel A. Antropologia Sienkiewiczowska // Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodu: z kim i przeciw komu? Warszawa, Kejdany, Łuck, Zbaraż, Beresteczko / koncepcja i red. nauk. Tadeusz Bujnicki i Jerzy Axer — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007. — S. 273.

¹³ *Słowacki Juliusz*. Beniowski (poema). — Warszawa: PIW, 1956. — S. 133.

віданнях Міхала Чайковського, Генрика Жевуського¹⁴. Проте, якщо у романтиків Україна була хоча часом і кривавою, але прекрасною, екзотичною, то в Сенкевича цей міф еволюціонував у образ чогось остаточного чужого й ворожого¹⁵.

Отже, в польській літературі XIX ст. існує усталений міф України. Згідно з ним, Україна — це, скажімо спрощено, таємничий степ. Таким чином, коли ми говоримо про Україну в романі Генрика Сенкевича, в нас перед очима знову постає цей неозорий степ і неприборкане козацтво. Однак для сучасної людини слово Україна асоціюється з чимось значно більшим, ніж просто степ.

І ось в цьому моменті, особливо поза колом істориків, часом відбувається накладання сьогоднішніх понять на поняття XIX сторіччя. Що таке Україна? Сьогодні — це чимала за розмірами держава. Для польських романтиків — це невелика ділянка степової території на Правобережжі. Україна польського романтизму, отже, є лише частинкою, одним із регіонів України сьогоднішньої. Однак ототожнення України XX ст. і України з літератури XIX ст. є досить поширеним. Дослідники польської літератури, коли говорять про образ України і українців в романі, як правило, висвітлюють виключно образ України-степу, цей романтичний міф, маючи на увазі, проте, сьогоднішнє розуміння слів Україна та українці.¹⁶

Цьому прирівнянню України сьогоднішньої до козацької України XVII ст., яку оспівували письменники XIX ст., з одного боку, посприяв український національний міф, який звузив історію українського народу в середині XVII ст. лише до участі у війні під проводом Богдана Хмельницького.

¹⁴ *Bujnicki T.* Romantyczny obraz Ukrainy a historyczna wizja w «Ogniem i mieczem» // *Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodowa: z kim i przeciw komu?* Warszawa, Kejdany, Łuck, Zbaraż, Beresteczko / koncepcja i red. nauk. Tadeusz Bujnicki i Jerzy Axer — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007. — S. 253.

¹⁵ *Грабович Г.* Грані міфічного і образ України в польському і українському романтизмі // *Грабович Г.* До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка. — К.: Основи, 1997. — С. 187–188.

¹⁶ Див. наприклад: *Uliasz S.* Obrazy Ukrainy i Ukraińców w literaturze polskiej // *Uliasz S.* O literaturze kresów i pogranicza kultur: rozprawy i szkice. — Rzeszów: Wydaw. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2001. — режим доступу: www.olijp.p9.pl/lit/Uliasz.doc

З іншого боку, до певного змішування понять спричинилася й історична зміна назв української території. Термін Україна став загальноприйнятим у сучасному територіальному та політичному значенні лише у першій третині ХХ століття завдяки працям Михайла Грушевського, які на той час стали класичними. Ні на час написання Генриком Сенкевичем роману «Вогнем і мечем» (1884), ні тим більше в середині XVII ст. цей термін ще не позначав тієї території, на якій проживає окрема етнічна спільнота, предки сьгоднішніх українців. Загалом, особливо на середину XVII ст., цей термін вживався щодо Київського та Брацлавського воєводства, інколи трохи ширше, включаючи Чернігівське воєводство та задніпрянські землі¹⁷. Цей термін означав усі «окраїнні» території, які потрапили до Корони Польської внаслідок Люблінської унії. Під час війни під проводом Богдана Хмельницького термін Україна міг також ототожнюватися безпосередньо з козацтвом і селянськими повстаннями¹⁸.

Натомість Україна в сьгоднішньому значенні найчастіше називалася Руссю. У православному міщанському середовищі в першій половині XVII ст. також «Росією» або «Малою Росією». «Росія» є грецьким варіантом слова Русь. Таку назву щодо українських земель використовували східні православні патріархи. Термін «Мала Росія» вони застосовували на позначення Київської митрополії. Отже, називаючи свою країну «Росією», міщани хотіли наголосити, що вони є вірними саме Православної, а не Унійної Церкви, й наслідують своїх грецьких патріархів¹⁹. Серед шляхти від середини XVI до середини XVII ст. паралельно зі словом Русь використовувався термін «Роксоланія». Таке окреслення випливало з теорії про два сарматські народи — польську та руську шляхту, тобто сарматів і роксоланів відповідно²⁰. Але загалом на середину XVII століття загальноприйнятим терміном для позначення українських земель було слово Русь.

¹⁷ Яковенко Н. М. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. — Том 1: Ідентичність. — К.: Дух і літера, 2009. — С. 88.

¹⁸ Там само — С. 83, 88.

¹⁹ Там само. — С. 68–72, 75–78.

²⁰ Там само — С. 68.

Генрик Сенкевич використовує назви Україна та Русь саме в розумінні середини XVII століття. У романі «Вогнем і мечем» діють такі окреслення території: незаселені землі навколо Січі — це Дике Поле, прикордонні воєводства — Україна. Україна своєю чергою є частиною Русі. На доказ цього наведу лише кілька цитат: «Pełno ich (kozaków — О. Ч.) było na Ukrainie, ba! nawet na całej Rusi» (Т. I. — S. 99); «... gdyby się Chmielnicki ku Czerwonej Rusi (z Ukrainy — О.Ч.) posunął, to Kijowa łatwo litewskie wojska mogą dostać» (Т. II. — S. 91).

Ось як сказано про землі, охопленні повстанням: «Powstanie szerzyło się w województwach: ruskim, podolskim, wołyńskim, braclawskim, kijowskim i czernihowskim» (Т. I. — S. 212). Трохи пізніше зауважено, що цей процес відбувався на території всієї Русі: «Więć o klęsce korsuńskiej rozbiegała się lotem błyskawicy po całej Rusi, więc zrywał się (до повстання — О. Ч.), kto żył» (Т. I. — S. 296). Таким чином, саме Русь включає в себе всі українські території Корони Польської.

Отже, коли ми говоримо про образ України в романі «Вогнем і мечем», в сьогоdnішньому розумінні цього слова, ми повинні аналізувати не тільки те, що називається у творі Україною, а також усе те, що називається Руссю.

Українці та русини

Для того, щоб проаналізувати образ українців в романі Генрика Сенкевича, треба спочатку чітко визначитися з тим, хто ці українці і як вони називаються. Річ у тім, що в романі є багато етнонімів, які сучасному читачу видаються позначеннями певної національності. Там зустрічаються й «українці», й «русини», й «німці», й «прусаки» тощо. Здавалося б, все дуже просто: якщо йдеться про сучасних українців, то їх автор називав або «українцями» або «русинами». Натомість це не зовсім так.

Етнічною назвою, яка позначала предків сьогоdnішніх українців, у творі є винятково «русини». Слово ж «українець» свідчить лише про місце проживання — а саме у степовій Україні, як визначали цю територію у XVII сторіччі. Аналогічно й прикметник «український» вживається або для позначення розташування якогось об'єкта, наприклад села, на території цієї України, або свідчить про належність чогось до специфічної степової української культури.

На перший погляд можна подумати, що це не має істотного значення. Однак має, бо якщо для аналізу образу українців розглянути тих осіб, які називаються «українцями» або «українськими ... (шляхтою, розбійниками тощо)», образ вийде значно вужчим, ніж він є насправді. До того ж, під ці поняття часто потрапляли люди зовсім не української національності.

Якщо ж проаналізувати образ «русинів» у творі, то він виявиться дуже широким, багатим і гарним. Щоб переконати у правильності моїх суджень, звернуся безпосередньо до літературного матеріалу.

Слово «українець» у романі «Вогнем і мечем» Генрик Сенкевич взагалі вжив лише двічі.

Спершу Сенкевич, говорячи про особливості характеру «українців», порівнює їх із мазовшанами, великополяками, тобто з мешканцями польських регіонів, але не з поляками як такими. («Dziki z natury lud garnął się do niego (Chmielnickiego — О. Ч.), bo gdy chłop mazowiecki lub wielkopolski bez szemrania dźwigał owo brzemię przewagi i ucisku, jakie w całej Europie nad «potomkami Chama» ciążyło, *Ukrainiec* razem z powietrzem stepów wciągnął w siebie miłość swobody tak nieograniczonej i dzikiej, i bujnej, jak stepy same». — Т. II. — S. 193). Як видно з уривку, це типова складова романтичного міфу України-степу, згідно з якою люди, які живуть у цьому степу, боронять свою свободу й нікому не підкорюються. Ця ідея продовжується автором у багатьох інших висловлюваннях про те, як життя на Україні, а отже у постійній небезпеці, формувало особливий тип людей — хоробрих, гарячих, які не боялися смерті й завжди шукали авантур («Więc też i dziwy opowiadano o owych stepach tajemniczych i borach, w których się rodzi takie rycerstwo, podziwiano ich płeć ogorzałą, spaloną wichrami z Czarnego Morza, ich hardość spojrzenia i pewną dzikość postawy, od dzikich sąsiadów przyjętą». — Т. II, S. 120–121). Це також цілком відповідає поглядам Кароля Шайнохи, які використав у своєму романі Сенкевич, про специфіку характеру місцевих людей як про рушійну силу війни під проводом Богдана Хмельницького. Часом ця специфіка полягала не просто у волелюбності, а й у схильності до розбою. У такому сенсі маємо у творі «українських розбійників» («Jako człek stary, pamiętał (Zaćwilichowski — О. Ч.) czasy Nalewajki, Łobody, Kremiskiego, znał

ukraińskie rozbójnictwo lepiej może, jak ktokolwiek na Rusi...». — Т. I. — S. 32).

Але ж все це не позначає національну приналежність, а в цьому разі лише вказує на регіональні характеристики. Водночас Сенкевич неодноразово каже, що на Україні жили руські люди. Наприклад, коли йдеться про околиці Чигирини: «Pozagarniali oni (Tatarzy — О. Ч.) również całe wsie i osady ruskie, czemu Chmielnicki nie śmiał się sprzeciwić» (Т. I. — S. 221).

Другий раз словом «українка» Генрик Сенкевич назвав головну героїню роману Гелену («Bo też Helena, choć zahukana przez Kurcewiczową, choć żyjąca w sieroctwie, smutku i obawie, była przecie *Ukraińką* o krwi ognistej». — Т. I. — S. 67). Перед цим, однак, автор оповідає всю історію Гелени, яка була литовсько-руською князівною за походженням («Kurcewiczze Bułhowie był to stary książęcy ród, który się Kurczem pieczętował, od Koriata wywodził, o podobno istotnie szedł od Ruryka». — Т. I. — S. 55), католичкою за віросповіданням, розмовляла польською. Можливо, звичайно, з огляду на походження від Рюрика, Гелену й можна зарахувати до українців, однак іменник «українка» тут було вжито, щоб акцентувати її палкий, степовий характер. Та й загалом у всій оповіді про Гелену та її двоюрідних братів Сенкевич наголошує, що життя «на кресах» наклало на них сильний відбиток. Щодо братів цей відбиток, безперечно, був негативним, тому що вони не отримали відповідної освіти, покозачилися, стали дуже простими й утратили будь-яку шляхетність душі («I żał było patrzeć na tych potomków znakomitego rodu, w których żyłach płynęła krew książęca, ale których obyczaję były surowe i grube, a umysły i zatwardziałe serca przypominały step nieuprawny». — Т. I. — S. 58).

Якщо в попередніх випадках під територіальне означення «українці» ще потрапляли персонажі, за якими більш-менш можна визнати українську національність, то в наступному випадку такий зв'язок і зовсім не простежується («Pana Michała (Wołodyjowskiego — О. Ч.) świerzbała młoda ręka, chciał się pokazać i okazać zarazem, że *szlachta ukraińska* lepsza niż inna, a żołnierze książęcy (czyli Wiśniowieckiego — О. Ч.) nad wszystkimi». — Т. II. — S. 130). Хто ця «українська» шляхта? За задумом автора, четверо друзів, які водночас є головними

героями, справді мали символізувати єдність земель Речі Посполитої: Скшетуський — Підляшшя, Заглоба — Малопольща, Подбїп'єнта — Литва, Володійовський — Русь²¹. У творі, однак, яскравий національний колорит має тільки Подбїп'єнта, який має відповідний литовський акцент, поганське прізвище тощо. Щодо Володійовського, то його наврод чи можна зарахувати до русинів-українців, бо жодними специфічними національними ознаками, про які йтиметься нижче, автор його не наділив. Ніде, як у випадку з Геленою, не згадується про його рід, ніде немає натяків на те, щоб він говорив руською мовою, або хоча б мав якийсь акцент. Може, він і походив з Русі, бо ж і польська шляхта отримувала володіння на руських землях, однак з етнічного погляду він є вповні поляком. Тому в цьому разі «українська» шляхта не є шляхтою української національності, а отже — і не частиною образу українців у Сенкевича.

Як я вже згадувала, часто прикметник «український» вживався також, щоб наголосити належність чогось до характерної культури, образу України-степу. У такому значенні його застосовано щодо зовнішності Богуна («Nos orli, rozdęte nozdrza i białe zęby, połyskujące przy każdym uśmiechu, nadawały tej twarzy wyraz trochę drapieżny, ale w ogóle był to *typ piękności ukraińskiej*, bujnej, barwnej i zawadiackiej»). — Т. I. — S. 63).

Тож для аналізу образу українців у творі потрібно розглядати «русинів». Саме це — етнонім, який відповідає сучасному поняттю українця. Русини становлять окремий народ — предків сьогоднішніх українців. На користь цього, тобто народної окремішності, свідчать щонайменше п'ять ознак сенкевичовських русинів. По-перше, цей етнонім застосовується до всіх соціальних верств. По-друге, саме русини порівнюються з іншими народами, як-от поляками, прусаками, литвинами (а не з мешканцями окремих регіонів, як у випадку з «українцями»). По-третє, русини мають спільну руську мову. По-четверте, вони у переважній більшості визнають «східну віру». Зрештою, що, однак, вже не настільки важливо, вони мають спільну Батьківщину в лиці Речі

²¹ Радшиєвський Р. П. Роман Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем»: польська і українська перспектива // Вогнем і мечем: Роман / Переклад В. С. Бойка. — Харків: Фоліо, 2006. — С. 13.

Посполитої. А крім цього всього, русини, принаймні в романі, ще й самоусвідомляють себе як окрему етнічну спільноту.

Теоретично під категорію русинів могли потрапити й білоруси, яких за тих часів називали або русинами, або литвинами. Але весь роман «Вогнем і мечем» присвячено лише українським подіям, тому можна бути певним, що тут під русинами маються на увазі саме предки сьогоднішніх українців.

У подальшому я розглядатиму саме ці пункти. По-перше, до русинів належить і шляхта, й козацтво, й селянство, й міщанство, й духовенство. За словами Зачвіліховського: «Kto na Niżu? Rusini. A kto w wojsku księcia Jaremy? Kto w pocztach pańskich? Rusini. A małoż ich w obozie koronnym? A ja sam kto taki? Hej, nieszczęsna Ukraino!» (Т. I. — С. 120). Із цієї цитати наразі можна побачити, що шляхта й козаки є русинами. Тоді війна під проводом Богдана Хмельницького постає братовбивчою не тільки з погляду сарматської ідеології, тобто між народами-братами — шляхтою та козаками, а вже й у зовсім сучасному розумінні. Адаже в обох таборах перебувають представники того самого народу, русини. Так автор називає і селян: «Cierpiała od tych przyjaciół (tatarów — О. Ч.) cała Ukraina, cierpiał nie tylko stan szlachecki, ale i lud ruski...» (Т. I. — С. 349). Міщани безпосередньо руськими не називаються, проте вони розмовляють руською мовою («Przez czas jakiś jechali (ulicami Lwowa — О. Ч.) w milczeniu, poglądając po tłumach, słuchając zgiełku i krzyków: „Tatary! tatary!”». — Т. II. — С. 104).

По-друге, русини, як уже було зазначено, порівнюються з представниками інших етносів («Nie brakło więc tam (w wojsku Wiśniowieckiego — О. Ч.) obók Rusinów ani Mazurów, ani Litwy, ani Małopolan, ba! nawet i Prusaków». — Т. I. — С. 79).

По-третє, окрім етнічної назви ці люди також мають спільну руську мову («Kryło się między tłumami szlachty i w samym mieście pełno przebranej starszyny kozackiej, której nikt rozpoznać nie umiał, bo poprzybywali jako szlachta słuszna i zamożna, w niczym się od innych elektorów, zwłaszcza z ziem ruskich, nie różniąc — nawet i mową». — Т. II. — С. 128). Щодо руської мови в романі, то важливо зазначити, що вона насправді мало схожа на українську мову, особливо фонетично. Для створення цієї мови автор крім лексики використовував також граматичні осо-

близькості східнослов'янських мов — тобто повставляв у всі вирази особові займенники, що не характерно для польської. Це радше щось таке, що полякам, сучасникам Сенкевича, могло би здаватися українською мовою. Свого часу Володимир Антонович надзвичайно гостро відреагував на таку мовну імітацію, оскільки вона могла сформувати спотворений образ української мови й у поляків, й у росіян. На його думку, Сенкевич не повинен був намагатися писати українською, якщо він її не знає²². Я не поділяю цієї думки. Зрозуміло, що художній твір, та ще й польської літератури, не є підручником з української мови. І наприкінці XIX ст., і зараз, її завжди можна було почути в оригіналі. Ця мовна імітація є просто художнім засобом, який поглиблює образність твору. Цим автор показує, що Річ Посполита була багатонаціональною країною, де люди вільно розмовляли, писали своїми мовами (з чим виникали проблеми у тій же Російській імперії). До того ж це збагачує образ русинів і допомагає їх ідентифікувати.

По-четверте, в багатьох випадках русинів як етнічну спільноту об'єднує ще й «східна віра». Її, наприклад, сповідають міщани («Książę ... przyjął deputacje od greckiego duchowieństwa i od mieszczan z Łubniów i z Chorola. Zasiadł tedy na tronie ... i tu go burmistrz lubniański Hruba żegnał po rusku w imieniu wszystkich miast do dzierżawy zadnieprzańskiej należących». — Т. I. — С. 332). Ширше це висловлено від імені Адама Кисіля у його листі до Богдана Хмельницького: «Druga, że naród ruski nasz w wierze swej prawowiernej tak stateczny, że woli każdy z nas zdrowie swoje pokładać niżli tę wiarę czymkolwiek naruszyć» (Т. I. — С. 358).

Із щойно наведеної цитати також видно, що русини самоусвідомлювали себе як окрему етнічну спільноту. Це підкріплюється численними висловами шляхтичів, у яких вони наголошують на тому, що вони русини. Наприклад, Зацвіліховський: «Mości książę, ja mam lat siedemdziesiąt, jestem Rusin błahoczesztywy, byłem komisarzem kozackim i ojcem mnie sam Chmielnicki nazywał» (Т. I. — С. 386). Неодноразово це робить Адам Кисіль: «Обієюсь waszmości (Chmielnickiemu — О. Ч.), так яком

²² Антонович В. Б. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечем») // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К.: Либідь, 1995. — С. 132–133.

synem Cerkwi Bożej i jako dom mój ze krwi *narodu ruskiego* starożytnej idzie, że sam będę pomocny do wszystkiego dobrego» (Т. I. — S. 359). Так само і Богдан Хмельницький: «Wróg to (Wiśniowiecki — О. Ч.) mój i ludu ruskiego, odszczepieniec od naszego Kościoła i okrutnik» (Т. I. — S. 218). Таким чином, Хмельницький бачить себе захисником цілком окремого руського народу.

Зрештою, русини мають єдину спільну Вітчизну — Річ Посполиту. Князь Вишневецький говорить про це, коли звертається до своїх руських підданих, до вищезгаданої делегації від духовенства та міщан («Książę odpowiedział, że ojcem starał się im być, nie panem, i zaklinał ich, by wytrwali w wierności dla majestatu i *Rzeczypospolitej, wspólnej wszystkim matki...*» — Т. I. — S. 332).

Таким чином, саме «русини» і є тим етнонімом, яким Сенкевич позначав предків сьгоднішніх українців.

Отже, цілісна картина України, в її сьгоднішньому розумінні, складається з Русі як території та русинів — шляхти, козаків, селян, міщан і духовенства — як населення. Таким чином, і на відображення війни під проводом Богдана Хмельницького в романі «Вогнем і мечем» можна подивитися під іншим кутом зору — не як на протистояння доброї шляхти-поляків і поганих козаків-українців, а як на внутрішній конфлікт між українцями та українцями в Україні (й, безумовно, в Речі Посполитій загалом).

Польсько-руський шляхетський світ

Генрик Сенкевич, слідом за краківською історичною школою, однією з причин загибелі Речі Посполитої вважав повстання під проводом Богдана Хмельницького. У його творі змальовано образ хай не досконалого, але барвистого світу Речі Посполитої, який, на жаль, обagrився ріками крові через соціальну громадянську війну. Зображено два протилежні угруповання — благородне шляхетське суспільство, хай і зі своїми вадами, і дикий козацький світ. Шляхта живе в ідеалах сарматизму, тобто презирства до розкоші, постійних військових виправ і військової честі. Козаки не мають жодних ідеалів. Проте тут не існує протистояння поляки (шляхта) — українці (козаки), оскільки українці є водночас невід'ємною складовою першого, шляхетського світу. Навіть

використання у творі української мови не спричиняється до образу ворога-українця, оскільки нею розмовляють персонажі з обох ворожих таборів.

Аналіз образу руської шляхти є особливо цікавим не тільки тому, що в романі вона зображена в позитивному світлі, а ще й тому, що про шляхту сказано найбільше. Саме ця соціальна верства є головним дійовим актором. Усі події, які розгортаються в романі читач може побачити тільки очима шляхти. Образ козацького суспільства є вторинним. Що відбувається всередині козацького табору, ми бачимо тільки тоді, коли туди потрапляє шляхтич, наприклад, коли полонений Скшетуський спостерігав за Січовою радою. Про що думає Хмельницький, можна дізнатися лише тоді, коли він говорить це комусь зі шляхтичів. Однак не відомо, що думають, чи про що розмовляють козаки, коли вони є лише в своєму колі, окрім деяких найважливіших моментів, наприклад, при розмові Богдана Хмельницького з Тугай-беєм. Натомість про що балакають між собою шляхтичі, читач завжди може побачити, навіть якщо герої твору сидять десь у шинку.

Отже, шляхта є первинною, головною дієвою верствою, саме їй присвячено найбільшу частину твору. Козацтво натомість є вторинним. Це просто такий, навіть трохи абстрагований, узагальнений ворог. Тому позитивний образ руської шляхти є вагомим аргументом, який заперечує «антиукраїнськість» твору. Адже головний актор, шляхта загалом і руська зокрема, є позитивним, а більш маргіналізований актор — козацтво, теж руське, — негативним. А тепер варто звернутися до самого образу руської шляхти.

У романі змальовано картину ідеального польсько-руського шляхетського суспільства, де панують рівність, братерство і взаємоповага. Русини мають разом із поляками спільну вітчизну — Корону Польську. Безперечно, в переважній більшості випадків говориться «Річ Посполита», але також у творі зустрічається вужча ідентифікація себе саме з Короною (з листа Адама Кисіля до Богдана Хмельницького: «Dlatego zwykliśmy wszyscy (Rusini — О. Ч.) jednostajnie tej matki naszej, *Korony*, całości przestrzegać»). — Т. I. — S. 358). Це додаткове наголошення на особливому братерстві між поляками та русинами. Якщо ми маємо спільну Вітчизну — то ми спільно переживаємо її горе, але

водночас спільно поділяємо її славу та велич. Таким чином, завдяки образу руської шляхти, русини постають спадкоємцями державності, історії та культури Речі Посполитої I нарівні з поляками.

З етнічного погляду руська шляхта нічим не поступається шляхті польській. Автор з повагою говорить про Зацвіліховського, Адама Кисіля, Гродзицького, в сенсі їхньої етнічної належності в тому числі («Więc pan chorąży (Začwilichowski — О. Ч.), choć sam Rusin i gorliwy wschodniego obrządku stronnik, zadumał się smutno». — Т. I. — S. 16; «Był to (Grodzicki — О. Ч.) Rusin pokroju tych, którzy swego czasu z Przeclawem Lanckrońskim i Samkiem Zborowskim w stepy chodzili». — Т. I. — S. 127). Але й самі ці герої у творі також із гордістю позиціонують себе русинами та православними.

Щодо багатьох своїх руських героїв Сенкевич наголошує, що вони, хоча й були русинами, а проте не перейшли на бік Хмельницького. Це стосується, зокрема, мешканців Полонного, про яких ітиметься далі. Отже, це ще раз наголошує, що у творі негативну оцінку отримують герої з огляду на їхню участь у повстанні, а не етнічне походження. Промовляючи від імені Зацвіліховського, автор висловлює жаль за часами Сагайдачного, коли всі, шляхта та козаки, поляки та русини, були разом («Gdy husaria szła pod Lubomirskim do ataku na jańczarów, to mołojcy w swoim okopie rzucali czapki w górę i krzyczeli, aż ziemia drżała do Sahajdacznego: „Puskaj, bat'ku, z Lachami umiraty!”». — Т. I. — S. 120). Хоча, безумовно, необхідно зауважити, що навіть за позитивними русинами в'ється тінь недовіри та страху зради («O Połonnem ja wiem, iż się tam siła ludu schroniła, ale jak mnie doniesiono, najwięcej Rusinów. Zasluga to wasza przed Bogiem, iż zamiast połączyć się z buntem opór mu dajecie, przy matce stawając, jednak boję się zdrady jakowej od was, takiej, jak w Niemirowie doznałem», каже князь Вишневецький. — Т. I. — S. 383).

Цікавим моментом є те, що руська шляхта в романі часто говорить руською мовою, а отже не постає цілком сполонізованою. Князь Ярема видає руською мовою привілеї («Z kancelarii jego wychodziły przywiłeje i nadania: „My po bożej myłosti kniaź i hospodyn” etc». — Т. I. — S. 84). Мають висловлювання руською мовою Гродзицький, Барабаш та інші (Гродзицький: «Zubastaja szczuka!» — Т. I. — S. 129; Барабаш:

«Ej! spasi Chryste!»). — Т. I. — S. 30). Фраз руською мовою може бути не дуже багато, адже часто автор, наприклад, вводить у мову героя кілька руських слів, щоб дати зрозуміти, як він говорить, а решта йде польською (слова Хмельницького: «Dzień sądu idzie już przez Dzikie Pola, a gdy nadejdzie — zadywytsia wsij swit bożyj...»). — Т. I. — S. 17). Звісно, можна зауважити, що найвищих прошарків шляхти у «Вогнем і мечем» руська мова рідко стосується, бо окрім загаданих привілеїв ні з уст князя Яреми, ні Адама Кисіля, ні князівни Гелени ми її не чуємо. Проте, не тільки у XVII ст., а до самого початку національного відродження середини XIX ст. представники найвищих ланок аристократії ніколи не трималися за мову свого етносу. Рідна мова стала цінністю лише в добу поширення націоналізму. А до того, в усій Європі вищі ланки нобілітету спокійно переходили на мову нації, яка тримала у своїх руках державну владу. Тому сучасний читач роману не має дивитися на руську шляхту крізь сучасну призму.

Ідеальна картина польсько-руського світу доповнюється релігійною толеранцією між католиками та православними. Акцентується, що між шляхтою двох перших конфесій не було конфліктів на релігійному ґрунті («W mieście dzwoniło na „Anioł Pański” i na pochwalnię. Wszli. Pan Skrzetuski poszedł do kościoła, pan Zaćwilichowski do cerkwi, a pan Zagłoba do Dopuła w dzwoniecki Kąt»). — Т. I. — S. 121). Найпевніше, автор хотів продемонструвати, що гасла захисту віри Богдана Хмельницького були безпідставними, оскільки і так панував релігійний мир. Ця думка продовжується, коли Сенкевич показує, що православна руська шляхта не зваблюється на релігійні заклики гетьмана. Це не виправдовує очолену ним війну. Своім безпосереднім християнським обов'язком вона бачить боротьбу за цілісність і лад своєї Батьківщини. Наприклад, у романі Зацвіліховський каже князеві Єремії: «Mości książę, ja mam lat siedemdziesiąt, jestem Rusin *blahoczestywy*, byłem komiserzem kozackim i ojcem mnie sam Chmielnicki nazywał. Prędzej bym powinien za układami przemawiać, ale ... jeszcze do grobu zstępując powiem „wojna!”» (Т. I. — S. 386).

Для цього аналізу немає значення, чи насправді була релігійна терпимість між католицькою і православною шляхтою в Речі Посполитій в середині XVII ст. Важливим для аналізу образу є те, що так хоче пред-

ставити історію Генрик Сенкевич. Головне, що в романі православна шляхта не поступається гідністю католицькій. А це ще один доказ того, що «Вогнем і мечем» антиукраїнським твором не є.

Генрик Сенкевич, таким чином, створив образ ідеалізованого польсько-руського шляхетського світу, представники якого мужньо і до загибелі боролися за свою спільну Вітчизну — Річ Посполиту. Руська, великою мірою також і православна, шляхта посідає у цьому світі гідне місце.

Образ України і українців у романі «Вогнем і мечем» не варто зводити лише до образу степу і повсталого козацтва. Варто у ньому побачити також образ Русі та русинів. Тоді виявляється, що українці-русини — це справжній повноцінний народ із самобутньою культурою. А війна під проводом Богдана Хмельницького постає громадянською вже не в розумінні XVII ст., а у цілком сучасному вимірі, оскільки українці опинилися в обох ворожих таборах.